

Özenli Vatandaşlık: Feminist Bakım Etiğini Yeniden Politikleştirmek

Zeynep Gülrü Göker*
Sabancı Üniversitesi

Öz

Makale, bakım etiği yaklaşımının politik öznelik ve aktif vatandaşlık anlayışlarına katkısını, feminist siyaset felsefesi çerçevesinde incelemektedir. Feminist siyaset kuramcılarının modern evrensel ahlaki akıl yürütme teorilerine getirdiği eleştirileri dikkate alan makale, bakım etiği perspektifinin vatandaşlık ilişkisi ve pratiklerine etkisini tartışmaktadır. Buna karşın, kadınların farklı bir ahlaki bakış açısı olduğunu iddia eden ya da anneliğin yüceltildiği özcü yaklaşımlardan ve bakımın apolitikleştirildiği bireyci yaklaşımlardan ayrılmaktadır. Bakım etiğinin toplumsal cinsiyet ekseninde, barış ve çevre tartışmaları ve hareketleri bağlamındaki yansımalarını irdeleyen makale, bakıma değer verirken ataerkil toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretmeyen, eşitlikçi, demokratik ve özenli vatandaşlık anlayışının, deneyime dayalı bir demokrasi ve vatandaşlık eğitimi aracılığıyla geliştirilebileceğini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: bakım etiği, demokrasi, feminizm, toplumsal cinsiyet, vatandaşlık

---

* Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Gülrü Göker, Sabancı Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi, İstanbul-Türkiye. E-posta: gulru.goker@sabanciuniv.edu.tr. ORCID ID: 0000-0003-4324-7292.

Caring Citizenship: Re-politicizing Feminist Care Ethics

Zeynep Gülrü Göker
Sabancı University

Abstract

In the framework of feminist political theory, the article examines the contribution of care ethics to conceptions of political subjectivity and active citizenship. Borrowing insights from the feminist political critique of the masculine bias in the modern theories of universal moral reasoning, the article discusses the implications of care ethics on the theory and practice of citizenship, yet departs from maternalist perspectives that lean towards essentialism and individualist perspectives that depoliticize care. The article assesses the implications of care ethics on gendered perspectives on peace and environmental movements on normative and practical levels, and argues that a conception of an egalitarian, democratic and caring citizenship that does not reproduce patriarchal gender roles can be developed with the help of a practice based democracy and citizenship education.

Keywords: care ethics, citizenship, democracy, gender, feminism

Giriş

Mary Dietz, 1991 tarihli bir makalesinde “feminizmin siyasete geri çağırılması gerek,” der (Dietz, 1991: 250). Carol Gilligan’ın (1982) Kadının Farklı Sesi adlı eseriyile bakım etiği üzerine tartışmalara yön vermesinin üzerinden neredeyse kırk yıl geçmişken Dietz’in bu çağrısını yinelemek önem kazanıyor. Bugün bakım etiğinin¹, politik bağamlarından soyutlandığını görüyoruz. Öz bakımın, yaşam tarzı feminizmi ve çevreciliği gibi söylemler çerçevesinde kullanılması bakım etiğini apolitikleştiriyor. Neoliberal ekonomik sistemde gerek bakım sorumluluklarının birey ve ailelere - çoğunlukla kadınlara - aktarılması gerekse özelleştirmeler yoluyla, bakım ilişkilerinin yönetimine dair müzakere kamusal alanın dışına itiliyor (Tronto, 2017). Ekonomik ve politik krizlerin eşitsizlikleri artırması, yabancı düşmanlığının ve toplumsal cinsiyet eşitliği karşıtı söylemlerin yükselmesi, iklim ve çevreye dair küresel problemlerin artması ile bakım etiğini konu alan akademik yayın ve konferans sayısının da arttığını görmekteyiz.

Bakım etiği, ahlaki eylemin merkezine insanlar arasındaki bakım ilişkilerini oturtan, bakım vermek, özen göstermek ve bunlara bağlı geliştirilen erdemleri inceleyen, bakım emeği ve ilişkilerinin toplum ve insan hayatındaki merkezi rolünün altını çizen bir normatif kuramlar bütünüdür. Bakım etiğinin ayrı bir ahlaki kuram olarak ortaya çıkışı 1980’lerin ortalarına dayanır. Kırılgan, ihtiyaç sahibi ve bağımlı olandan yola çıkarak düşünmeyi teşvik eden kuram, aynı zamanda somut etmenlerden hareket ederek akıl yürütmeyi ve hem bedensel hem de duygu ve arzulara ait ihtiyaç ve düşünceleri dikkate almayı önerir.² İnsanların birbirine belirli bakım ilişkileriyle bağlı oluşunun ahlaki ve politik önemini vurgulamasıyla, siyaset ve ahlak felsefesine önemli katkıları olmuştur. Modern refah devletinin kuramsal çerçevesinde vatandaşlık, ücretli emek piyasasında çalışarak topluma ve ekonomiye katkıda bulunmayla tanımlanır. Hane içi ücretsiz bakım emeğini gerçekleştiren kadınların, erkeklere ve devlete tabi kişiler olarak görülmesi, bakım alma ve vermenin insan hayatı ve ilişkilerindeki öneminin göz ardı edilmesine yol açmıştır (Kinijin & Kremer, 1997). Gerek kamusal alanın bağımsızlık, hane içi özel alanın ise tabiiyetle eşleştirilmesi gerekse (eve ekmek-gelir getiren) erkek ile (bakım veren) kadın hiyerarşik modeli, kadın emeği üzerindeki tahakkümü meşrulaştırmış ve sürdürmüştür. Oysaki bakım etiği perspektifine sahip düşünürlerin vurguladığı gibi kadın ya da erkek her insan, hayatının birçok döneminde bakıma muhtaç olur. Bakım vermenin kadınla eşleştirilen bir faaliyet olarak görülmekten çıkarılması ve bakım emeğinin değer kazanması gerektiğini savunan feminist düşünürler, evrensel bakım verici (Fraser, 1997) ya da bağılıklar çerçevesi (Kittay, 2001) gibi bakıma dair ihtiyaç ve sorumlulukları vatandaşlığın merkezine alan sosyal politika modellerini teşvik etmiştir.

Toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü ve bakım sorumluluklarının kadınların aleyhine eşitsiz paylaşılması, kadınların formal işgücü piyasasına katılmamalarına ya da düşük gelirlili, kariyer gelişimi olanakları kısıtlı, sömürüye açık işlerde uzun süre çalışmalarına yol açabilmektedir. Bakım

vermenin kadının doğal sorumluluğu olarak görülmesi ve özel alanla eşleştirilmesi, ev içi eşitsiz işbölümüne yol açarken kadınların bakım emeğini de görünmez ya da değersiz kılmaktadır. İşgücü piyasası, sosyal bakım politikaları ve kurumların ve sosyal normların toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetecek şekilde yeniden yapılandırılması yönündeki devlet müdahaleleri, eşitlikçi yaşam biçimleri sürdürmek isteyenlerin önündeki sistematik engellerin kaldırılması gerektiği savunuyla meşrulaşmaktadır (Schouten, 2017). Bakım emeğinin bir yükten ziyade için mükafatları da olan bir faaliyet ve ilişkiler bütünü olarak görülmesi (Folbre, 2016), kadın ya da erkek herkesin bakım alma ve verme ihtiyaç ve sorumluluğuna işaret etmektedir.

Dünyada ücretli bakım emeğinin de büyük bir kısmı kadınlar tarafından, düşük gelirlerle ve çoğunlukla olumsuz şartlar altında gerçekleştirilmektedir (England & ark., 2002). Eve ekme-gelir getiren / bakım veren modelinin cinsiyetli ve dikotomik özelliği, bakım emeğinin yakınlık, sevgi ve doğa ile ilişkilendirilmesi ve bu sebepten başka işlere göre daha az çalışma gerektirdiği gibi yerleşik anlayışlar, bakım işlerinin diğer işler kadar ücreti hak etmediğinin düşünülmesine de yol açmaktadır (Nelson & England, 2002; Vollenweider, 2013). Hane içinde ya da dışında ücretli bakım hizmeti sağlayan ve bu hizmeti alan kadınlar arasındaki sınıfsal ya da etnik eşitsizlikler de bakım etiği üzerine düşünen feministlerin tartışma konularından biri olmuştur (Tronto, 2002; Vollenweider, 2013). Hangi kadınların bakım emeğinin nasıl karşılık bulduğu ve bakım emeğinin küresel emek piyasası ve eşitsizlikleri bağlamındaki yeri, bakım emeğinin metalaştırılması gibi konular feminist ekonomi-politik kuramcılar ve feminist coğrafyacılar tarafından ele alınmaktadır (Green & Lawson, 2011; Lawson, 2007; Raghuram, 2016). Ayrıca bakım etiği ve bakım emeği üzerine düşüncenin heteronormatif bir çerçeveden çıkarılması ve kesişimsellik boyutuyla çalışılması gerektiği de vurgulanmaktadır (Bergeron, 2001).

Feminist ekonomi politiği bağlamındaki bu gibi tartışmalar bakım emeğinin algılanış biçimine dair önemli bir paradoksa da işaret etmektedir. Bir yandan doğal, yüce ve çok değerli bir faaliyet ya da hizmet gibi görülen bakım emeği, aynı zamanda değersiz, karşılıksız, düşük ücrete tabi, sömürüye, adaletsiz ve baskıcı muameleye açık bir emek türü ve çalışma alanıdır (England & ark., 2002). Buradan hareketle, bu makale, bakım emeğini coğrafi, ekonomik ve politik bağlamı içerisinde değerlendiren feminist bir bakım etiği perspektifini savunmaktadır. Zira bakım etiğini, bakım emeğinin ekonomi politiğinden ayrı düşünmek, makalenin farklı bölümlerinde görüleceği üzere, bakımı sadece koruyucu, kollayıcı, özen gösteren kadınlar/anneler ile özdeşleştiren özcü yaklaşımlara ya da bakım emeğini özelleştiren, bireyselleştiren ve apolitikleştiren neoliberal anlayışlara kaymaktadır. Kittay'ın (2019: 857) "Bakıma Özen Göstermek" isimli makalesinde söylediği gibi "bakım etiği politikası, geçirgen, hassas, kaçınılmaz olarak başkasına bağımlı ancak aynı zamanda vazgeçilmez bir şekilde birbirine de bağlı kişiler için iktidarın nasıl olması gerektiğini araştırmayı" gerekmektedir.

Bu makalenin ilk kısmında, bakım etiğinin feminist siyaset kuramı içindeki yeri ve barış ve çevre hareketleri bağlamındaki yansımaları irdelenmektedir.

İkinci kısımda bakım ilişkilerinin barındırdığı ya da barındırmasının arzu edildiği etik öğeler ve değerleri merkezine alan feminist politikaların imkân ve sınırları toplumsal cinsiyet, barış ve ekoloji ile ilgili hareketler ve bunlara dair tartışmalar bağlamında ele alınmaktadır. Bakım vermeyi ve özen göstermeyi teşvik eden bazı yaklaşımlar, bakım emeğinin ekonomi-politik boyutunu göz ardı edebildikleri gibi, yerleşik toplumsal cinsiyet normları ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümüne feminist bir eleştiri getirmediği sürece kolayca özcü anlayışlara kayabilmektedir. Makalede, bakım emeği ve ilişkilerini ve buradan hareketle barışa, doğaya, birbirine ve demokrasiye özen gösteren, bunu yaparken eşitlikçi toplumsal cinsiyet rol ve normlarını dönüştürmeye yönelik feminist bir perspektif benimseyen bir vatandaşlık anlayışının erken yaşta itibaren öğrenip geliştirilebileceği savunulmaktadır. Bakım etiğinden yön alan vatandaşlık anlayışının belli prensiplerle kurgulanan ve uygulanan bir eğitimle mümkün olacağı öne sürülmektedir. Bakım emeği ve eyleminin insan ilişkileri ve demokratik çoğulcu toplumlardaki önemini vurgulayan, bakım etiğinin felsefi ve ahlaki temellerini kapsayan özenli vatandaşlık, deney ve deneyime dayalı bir demokrasi ve vatandaşlık eğitimiyle geliştirilebilir. Makalenin son kısmında böyle bir eğitimin felsefi temelleri ve bakım etiği bağlamındaki önemi tartışılmaktadır.

Evrensel Ahlak Bakış Açısının Feminist Eleştirisi: Kadınların Farklı Sesi?

Seyla Benhabib (1987) feminist siyaset teorisini, Batı siyaset düşüncesi tarihinde ortaya konulmuş başlıca kuram ve kavramların yeniden yapılandırıldığı bir feminist proje olarak tanımlar. Benhabib'e göre feminist siyaset teorisi eş zamanlı iki projeden oluşmaktadır; bunlardan ilki ana akım siyaset felsefesinin eleştirisini, ikincisi ise feminist bir özgürleşme ve siyasi dönüşümü hedefler. Feminist siyaset felsefesinin modern evrensel siyaset ve ahlak teorisine yönelttiği belki de en önemli eleştiri, ahlaki muhakemenin "tarafsızlığı" idealinin cinsiyetli bir varsayım olduğu ve kadınların ihtiyaç ve deneyimiyle özdeşleşen, "özel" alana dair deneyimden ortaya çıkan bilginin, evrensel ve tarafsız olduğu varsayılan muhakemenin dışında bırakıldığıdır (Benhabib 1987; Young, 1987). Feminist düşünürler, deontolojik teorilerin tikelci ve duygulanıma dayalı deneyimleri dışladığını, özel alan ve kamusal alan arasında çizilen, aslen politik olan, ayrımın da hiyerarşik ve cinsiyetçi yapısı nedeniyle kadınları ve kadınların akıl yürütme ve ahlaki düşünme biçimlerini dışarıda bıraktığını düşünmektedirler (Benhabib 1987; Young, 1987: 58). Deontolojik gelenek, düzgüsel akıl yürütmenin tarafsız ve evrensel varsayılmasıyla akıl ve arzu ya da duygulanım arasında hiyerarşik ve dikotomik bir ilişki yaratmakta ve bu da evrensel aklın eril olarak cinsiyetlendirilmesine sebep vermektedir. Bu düşünürler ayrıca kamusal alanın heterojenliği üzerinden kamusal müzakere, eylem, düşünüş ve ifade biçimlerinin farklılığı ve çeşitliliğinin de altını çizmektedir (Fraser, 1990; Young, 1987; 1990).

Young, modern ahlaki akıl anlayışının tarafsızlık ve evrensellik varsayımlarını baskıcı bulur ve hayal ürünü olarak tanımlar, Kant ve Rawls gibi

deontolojik geleneğin öncü temsilcilerinin öne sürdüğü hiçbir yerden temel almayan ahlaki bakış açısı varsayımını, bağlamdan ve konumdan kopuk olması sebebiyle bir uzay aracına benzetir (Young, 1987: 60). Young'a göre tarafsız, konumsuz, "sözde hiçbir yerden" bakan bu bakış açısı, gerçek bağamlardan, tarihten, ihtiyaç ve somut durumlardan ve onların getirdiği karışık ilişki ağlarından soyutlanmıştır (Young, 1987: 60). Sözleşmecî siyaset felsefesi ya da adalet teorilerinin, doğal durum, orijinal konum gibi hipotetik düşünce egzersizleri ile tarif ettikleri evrensel akıl yürütme biçiminin, olayların indirgenemez özgüllüğünü ve ahlaki özneler ile akıl yürüttükleri bağlam arasındaki farklılıkları hiçe saydığını düşünür (Young, 1987: 60). Akıl yürütme süreçlerini, toplumsal durum, sosyal konum, duygular, bilinçdışı arzular, ilişkiler, kimlikler ve hepsinin etkileşiminin şekillendirdiğini öne sürer (Young, 1987). Bedenden ve bedenden ilgili olandan soyutlanan akıl yürütme, sempati, şefkat, ilgi, anlayış ve özenin akıl yürütme sürecinin dışında bırakılmasına, bunların gerek tarihsel gerekse politik olarak kadınla özdeşleştirilen özel alana ait olduğu düşüncesi de modern aklın ve ahlakın kaçınılmaz olarak eril biçimlendirmesine sebep olur.

Evrensel ahlak teorileri ve toplumsal sözleşme geleneğinin ortaya koyduğu ahlaki özne, bağlamdan kopuk ve bedenden ayrıştırılmıştır. Bu da "evrenselci ahlak teorisinin sadece 'genelleştirilmiş ötekinin' bakış açısını içermesine, evrenselleştirme ve tersinirlik savlarını tehlikeye atarak epistemik tutarsızlığa düşmesine yol açmaktadır," der Benhabib (1987: 81). Zira evrensel kabul edilen ama aslında sadece "beyaz, yetişkin erkek" deneyimine dayalı olan bu süreçler, insanlığın çoklu şeklini ve insanlar arasındaki farkları hesaba katmadığı için siyaseten de ahlaken de geçersizdir. Sevenhuijsen'e (1998) göre liberal düşünce, kamusal alanın ahlaki öznenin özel kendiliğini aşmasını sağlayacağını varsayar, siyaset de bu sıçramaya vesile olan araçtır. Liberal düşünceye göre kamusal alanda ortak irade ve çıkar üzerine muhakeme ve müzakere yoluyla vatandaşlar arasındaki aynılığı hayal etmek mümkün kılınır (Sevenhuijsen, 1998: 49). Ancak, liberal düşüncenin vatandaşı, soyutlanmış bir birey anlayışı üzerine kuruludur ve bu soyutlama gerek eşitsizliklerin gerekse özel alana ait olduğu düşünülen ihtiyaç ve faaliyetlerin ve cinsiyete dayalı işbölümünün üstünü örtmektedir. Kısacası, ahlaki müzakere ancak düşünen kişi tüm farklılıklarından soyutlandığı ve diğerlerinin üzerinde bir yerde - yani genelleştirilmiş ötekinin pozisyonunda - durduğu sürece mümkündür. Bunun altında, insanların benzer ihtiyaçları olduğu, yani bir öznenin bakış açısının her özneninkini temsil edebileceği düşüncesi yatmaktadır (Benhabib, 1987: 89). Ancak akıl yürütme sırasında "genelleştirilmiş ötekinin" bakış açısı kadar "somut ötekinin" bakış açısına da ihtiyaç vardır (Benhabib, 1998: 91).

Evrensel ahlak teorisi gündelik, etkileşimsel ahlakı dışarıda bıraktığı için, ahlaki akıl yürütmenin monolojik bir süreç olduğu yanlıgisına kapılır, halbuki akıl yürütme diyalojik bir süreçtir. Benhabib, monolojik ahlak teorilerinin somut ötekinin bakış açısına karşı epistemolojik bir körlük içinde olduğunu, kadınların deneyimlerinin özelleştirildiğini ve akıl yürütmenin dışında bırakıldığını söyler. Ancak Benhabib, salt somut ötekinin bakış açısına dayanan

bir ahlak teorisi de önermemektedir, aksine “genelleştirilmiş ötekinin” ve “somut ötekinin” bakış açıları arasında denge gözeten Habermasçı diyalojik ve özneler arası iletişim etiğine öncelik vermekte ve “genelleştirilmiş ötekinin onurunu tanıırken somut ötekinin de ahlaki kimliğini kabul eden” bir ahlak teorisinin geçerliliğinden bahsetmektedir (Benhabib, 1987: 91).

Bakım etiğinin ayrı bir ahlaki kuram olarak ortaya çıkışı Gilligan’ın ahlaki gelişim alanında yaptığı çalışmalara ve Nel Noddings’in (1984) felsefi çalışmalarına, yani 1980’lerin ortalarına dayanır. Her ikisi de geleneksel ahlaki yaklaşımları eril önyargı içermeleri sebebiyle eleştirmiş ve “bakımın sesinin” (the voice of care) liberal insan hakları teorisinin temeli olan adalet odaklı bakış açısına meşru bir alternatif ya da bir tamamlayıcı olduğunu öne sürmüşlerdir. Gilligan, mentoru Lawrence Kohlberg’in ahlaki yargının gelişimi teorisini eleştiren çalışmasında, Kohlberg’in teorisinin ahlakın sadece adaletle ilgili olan tek bir boyutunu açıkladığını ve kadınların erkeklerinkine nazaran daha bağlamsal olabilen ahlaki yargı yürütme şekillerini dışarıda bıraktığını öne sürer. Kohlberg’in sadece oğlan çocuklarla yaptığı araştırmanın yanlı sonuçlarını olduğunu, kendi yaptığı çalışmada kız çocukların etik ikilemler karşısında farklı yargı yürütme biçimlerine başvurduklarını gözlemlediğini öne sürer. Çalışmasında erkek muhakemesindeki adaletin sesinden “farklı bir ses” duyduğunu ve bunun “bakımın sesi” olduğunu söyler. Gilligan bu farklı sesin evrensel ahlak teorileri tarafından sessizleştirildiğini, bunun da kadına yönelik baskıyı pekiştirdiğini ve sürdürdüğünü iddia eder. Gilligan’ın eseri, liberal siyaset felsefesi ve ahlak felsefesi düşüncesinin yapıtaşları olan bağımsız ve özerk akıl, evrensel ve tarafsız akıl yürütme gibi varsayımlar altındaki eril önyargıyı eleştirmesi ve kişisel alana ait olduğu düşünülen ilişkisellik ve bağlamdaşlığın önemini göstermesi açısından ufuk açıcı olmuştur. Gilligan, kadınların ahlaki problemler ile ilgili akıl yürütme biçimlerinde duyduğu farklı sesin “belirli bir durumda insan ilişkilerini korumak ve beslemek için ne yapılması gerektiği” sorusuyla bağlantılı olduğunu söyler. Yani bakım etiği, formel ve soyut düşünce biçiminin aksine bağlam içinde ve anlatı halinde düşünmeyi gerektirir. Gilligan bakım etiğini, adalet etiği / hakkaniyet olarak adaletle (justice as fairness) alternatif olarak değil, bütüncü olarak görür (Gilligan, 1982).

Bakım etiği her ne kadar farklı şekillerde yorumlansa da siyaset felsefesindeki en önemli yansıması, insanların birbirine belirli bakım ilişkileri ile bağlı oluşunun ahlaki ve politik önemini vurgulamasıdır. Bakım verenler ve alanlar arasındaki ilişkinin bağlamsallaştırılmasını ve iyileştirilmesini amaçlayan teoriler bütünü çerçevesinde bakım vermek ve özen göstermek, dünyaya sahip çıkarken kendinin ve başkalarının ihtiyaçlarını karşılamak gibi anlaşılmalıdır. Bu kuramlar, somut etmenlerden yola çıkarak, beden, duygu ve arzuları dışlamayan bir akıl yürütme süreci tahayyül eder. Buradan hareketle, örneğin Engster (2004) insanların her birinin birbirine ve bakım ilişkilerine muhtaç olduğu ve hayatının bir evresinde bakım aldığından yola çıkarak, bakımın doğa kanununun önemli yapıtaşlarından biri olduğunu savunur; o yüzden de barışçıl ve baskıcı olmayan bir toplum için bakım ilişkilerinin önemini vurgular. Lanoix (2007) sakatlıktan yola çıkarak,

“bağımlı,” “bağımsız,” “otonom” vatandaş kategorisini sorgular ve bakımın temel bir ihtiyaç olduğunu, bu sebeple kamusal bir bakım etiğine ihtiyaç duyulduğunu savunur. Ruddick (1989) gibi bakım verme ve özen göstermeyi daha çok annelikle bağlantılandıran bazı felsefeciler bu bakış açısıyla barışçıl politikalar arasında ilişki kurmaktadır.

Bakım veren ve özen gösteren ancak bu emekleri değersiz kılınan ve sömürülen daha çok kadınlar olduğu için, bakım etiği üzerine yazan feminist kuramcılar özel alan ve dışıl olanla eşleştirilen bu eylemler bütününe tekrardan değerli kılınmasının politik sonuçları üzerine tartışmalar yürütmüştür. Gilligan’ın bakım etiği, kadınların ancak dışıl olanla özdeşleştirilen şefkat, duygu, beden ve ilişkilerle ilgili alanı artlarında bırakarak rasyonel muhakeme yapabileceği ya da ancak anneliğe indirgenmiş bir özcü rol üzerinden ahlaki pozisyon elde edebileceği gibi anlayışlara yol açabileceği düşüncesiyle bazı feministler tarafından eleştirilmektedir (Dietz, 1985; Mouffe, 1992).

Bugün feminist bakım etiği alanındaki çalışmalar özen ve adalet, kadın ve erkek ahlakı/aklı ve benzeri cinsiyetli ikiliklerin ötesine geçmiştir (Zembylas, 2010: 238-9). Sevenhuijsen’e (1998) göre bakım etiği kendi içinde bir etik olarak kabul edildiğinde, ampirik cinsiyete dayalı farklılıklar önemini yitirmelidir, zira onlar temel alındığında toplumsal cinsiyet kavramı ancak yine erkek ve kadından bahsetmenin daha sofistike bir hali olabilmektedir ve ikili cinsiyet düşüncesi yeniden üretilmekte, söylemsel gücünü kaybetmemektedir. Bakım etiğini feminist ve politik bir zemine oturtan en önemli çalışmalardan biri Joan Tronto’nun *Moral Boundaries (Ahlaki Sınırlar)* adlı eseridir. Tronto’nun bakış açısını diğerlerinden ayıran en önemli özellik, bakım etiğinin ahlaki ve siyasi bağlam içerisine oturtulması gerektiğine dair görüşleridir (Tronto, 1993). Tronto’ya göre, kişinin dikkat ve odağını bakım/ilgi/özen görmeye ihtiyacı olan ya da onu talep edene kaydırması ve bu talebi ahlaken karşılaması, duruma o kişi ya da grubun gözlerinden bakabilmesini sağlamaktadır (Tronto, 1993: 19). Tronto, kitabında, ahlak ve siyaset ayrımı, ahlaki yargının ancak mesafeli ve ilgisiz bir yerden yapılabileceği varsayımı ve kamusal/özel alan arasındaki ayrım gibi ahlaki sınırları konu eder. Bu gibi sınırlarla düşünmenin, bakıma politik ve ahlaki bağlam içinde değer verilmesi önünde engel oluşturduğunu, bakım ilişkisi ve sorumluluklarını düşünmek zorunda olmayan ya da daha az düşünmek zorunda olan iktidar ve imtiyaz sahiplerinin “imtiyazlı sorumsuzluğuna” yol açtığını söyler (Tronto, 1993). Bakımın öneminin altını çizildiği bir demokratik düzenin ancak düşünme biçimlerimizin paradigmatik olarak dönüşmesiyle mümkün olduğunu öne sürer. Kadın ahlakı diye öne sürülen ve duygular, ilgi, özen, duyarlılık ile bağlantı olan düşünce ve eylemlerin tarihsel olarak da aslında kadına ya da kadınlığa ait olmadığını, örneğin İskoç aydınlanmasının vatandaşlık bilinciyle ilgili yapıtaşları olduğunu öne sürer. Bunların kadın ve özel alanla ilişkilendirilmesi yani cinsiyetlendirilmesi zaman içerisinde olmuştur. Bu ve sonraki eserlerinde Tronto (1993) bu ahlaki sınırları çizen politik süreçleri sorgulamakta ve bakımı bir yandan toplumsal cinsiyet eşitsizliği ekseninde ele alırken diğer yandan

bakımla ilgili olanın tekrar cinsiyetsizleştirilerek vatandaşlık pratiği ve bilincinin merkezine yerleştirilmesini savunmaktadır. Fisher ile birlikte yaptıkları geniş tanıma göre, bakım vermek/özen göstermek: “Üzerinde olabildiğince iyi yaşayabilmek amacıyla dünyayı korumak, kollamak, devam ettirmek ve tamir etmek için yaptığımız her şeyi içeren bir eylemdir. Bu dünya bedenlerimizi, benliklerimizi, çevremizi yani yaşam-sürdürücü ve karmaşık bir ağla ördüğümüz her şeyi içerir.” (Fisher ve Tronto, 1990: 40). Tronto (1993: 79), bakımın bağlamının insanlarla sınırlı olmadığı gibi, annelik temelli teorilerin aksine, anne-çocuk ilişkisi gibi tekil ve özel ya da diydik değil, çoklu, çoğul bir süreç, uygulama ve tasarruf olduğunu ileri sürer.

Bakım vermenin ve özen göstermenin birilerine ait bir karakter özelliği değil de geliştirilebilecek bir tasarruf hatta vatandaşlar ve kurumlar arasındaki ilişkilerin temelinde yer alabilecek bir uygulama olabileceği düşüncesi, Tronto’nun bakım etiği anlayışının siyaset felsefesine en önemli katkılarından biridir. Fisher ve Tronto, bakımın dört fazından bahsederler, bunlar: bir kişi ya da grubun giderilmemiş ihtiyaçlarının farkına varmak (caring about), tanımlanan ihtiyaçların giderilmesi için sorumluluk almak (caring for), bakım vermek, özen göstermek (care giving) ve bakım almaktır (care receiving). Tronto daha sonra bunlara (caring with) “birlikte bakmak” evresini de eklemiş ve bunu güven ve dayanışma erdemlerini geliştiren, süregiden bir bakım ilişkisi olarak tanımlamıştır (Tronto, 2013). Bu aşamaların her biri bakımın dört etik unsuruna karşılık gelmektedir. Bunlardan ilki dikkatini vermek ya da dikkatli olmaktır; bu da tanıklık edilen vahşet karşısında kayıtsız kalmamayı ve ötekini dinlemeye istekli olmayı içerir. Tronto burada cehaletin dikkatsizlikten kaynaklandığı durumlara işaret etmektedir. İkinci etik unsur sorumluluktur, Tronto’ya göre, sorumluluk, zorunluluğun aksine, resmi kurallar değil kültürel pratikler içinden gelişir; siyasidir ve bazı durumlarda kamusal siyasal müzakerenin konusu olmalıdır. Üçüncü unsur, yeterliliktir, burada Tronto bakım veren / sağlayanın yeterliliğinden bahsetmekte, sonuç odaklı bir etik duruşu ele almaktadır, yani verilen bakımın yeterliliğinin öneminin altını çizmektedir. Son olarak da cevapverebilirlik gelir, doğası gereği kırılganlık ve eşitsizlikle ilgili olan bakım, insanların tamamen otonom ve kendi kendine yeten bireyler olduğu düşüncesini tersine çevirir ve insanların hassasiyetlerini, kırılganlıklarını, incinebilirliklerini, bazılarının diğerlerinden daha fazla ihtiyaç sahibi olduğunu kabul etmeyi, baskı ve zulüm ilişkilerini görünür kılmayı, bunlar yokmuş gibi davranmanın ahlaki olmadığını göstermeyi gerektirir (Tronto, 1993). Cevapverebilirlikten kasıt kendini başkasının yerine koymak değil, ötekinin pozisyonunu ve bunu ifade ediş biçimini dikkate almayı, kendini aslında hiçbir zaman başkasının yerine tam olarak koyamayacağını ve anlamının her zaman biraz eksik olacağını kabullenmeyi ve buna rağmen cevapverebilir ve dinlemeye açık olmayı ifade etmektedir.

Yani demokratik bir toplumu ve vatandaşlar arasındaki ilişkileri şekillendiren bir tasarruf ve uygulama olarak bakım, ihtiyaç, hassasiyet ve eşitsizliklere odaklanan, ihtiyaçların da öznelere arası ve kültürel olarak oluştuğunu ve tartışıldığını kabullenen, eşitliği varsaymayıp siyasi bir emel

olarak gören, insanların birbirine çeşitli şekillerde bakım ilişkileriyle bağlı olduğunu gören ve bu ilişkileri eşitlikçi ve cinsiyetçi hiyerarşilerden bağımsız kılmayı hedefleyen bir etik ve siyaset anlayışını gerektirir (Tronto, 1993: 161). Bakım etiğini temel alan feminist bir politikanın imkân ve sınırlarını birçok farklı alanda ama en belirgin olarak da toplumsal cinsiyet eksenindeki barış ve ekoloji tartışmalarında görmek mümkündür.

Toplumsal cinsiyet, barış ve ekoloji tartışmalarında (feminist) bakım etiği Kadınların ve özellikle de annelerin daha barışçıl ve taviz vermeye erkeklere göre daha yatkın olduğu (Caprioli & Boyer, 2001), savaşları durdurmak için daha güçlü taahhütleri olduğu ve bu sebeple de barış görüşmelerinde erkeklere nazaran daha işbirlikçi oldukları ya da farklılıklar arasında daha iyi diyalog kurabildikleri (Porter, 2000) gibi savlar mevcuttur (Ahoroni, 2017). Kadın ve barış arasında ilişki kuran görüşlerin bir kısmı, kadının biyolojik anne olma kapasitesi ya da annelik deneyimi nedeniyle yaşatmaya, bakıma, şefkate yatkın olduğu gibi varsayımlardan hareket ederek barış politikasını annelik üzerine temellendirir (Elshtain, 1987; Ruddick, 1989). Ancak annelik vurgusundan uzaklaşan ve barışa özen göstermeyi feminist ve politik bağlama oturtan görüşler de mevcuttur. Yıllar içerisinde kadının barışçıl doğası gibi bir anlayıştan toplumsal cinsiyet, iktidar ve şiddet arasındaki ilişkinin sorunsallaştırıldığı eleştirel bakış açılarına doğru bir kayma olmuştur. “Kadın barışa, erkek savaşa yatkındır” gibi özcü ve cinsiyetçi ikili düşünce yerini etnisite, dindarlık, sınıf, milliyetçiliği de göz önünde bulunduran kesişimsel bir bakış açısı ve küresel ve devlet dışı aktörleri ve ağları da içine alan bir görüşe bırakmıştır (Ahoroni, 2017).

Geçiş dönemi adaleti üzerine feminist bakış açılarını inceledikleri makalede Bell ve O’Rourke (2007), savaş sonrası pazarlık süreçlerinin cinsiyetli yapısından bahseder. Pazarlığın masada erkeklerin yer aldığı ve kadınların barışın ya da savaşın piyonları olarak kolayca yer değiştirdiği söylemsel bir zeminde ilerlediğini öne sürer. Geçiş dönemi adaleti ya da barış perspektifine veya hesap verebilirlik ve pazarlık süreçlerine kadını eklemek yeterli değildir, bu süreçlere esas olarak toplumsal cinsiyet bakış açısının kazandırılması gerekir, bu da toplumsal cinsiyet temelli ihtiyaçların tanınması ve sağlanması açısından bakım etiğini önemli kılmaktadır. Tanıkların dinlenmesinde ve anlatıların aktarılmasında toplumsal cinsiyete dayalı ihtiyaçlara dikkat vermek, kadınların anlatılarını ifade ediş şekillerine alan açmak, nicel temsil ile birlikte nitel temsilin de altını çizmek, iyileşme ve onarıcı adalete odaklanmak bu bakış açısına sahip bir barış ve adalet yaklaşımının sunabileceklerine örnektir (Bell & O’Rourke, 2007: 35). Örneğin Arjantin’de devleti gözaltında kayıplarla ilgili sorumluluk almaya davet eden Plaza del Mayo Anneleri, Türkiye’de gözaltında kayıplarla ilgili uzun yıllar hak mücadelesi yürüten Cumartesi Anneleri, annelik ve bakım etiği çerçevesinde simgelenen ilişkişel düşünme, dikkat verme, ötekini dinleme ve sorumluluğa davet etme gibi bakımla ilişkilendirilen unsurların vücut bulduğu, tabandan politik eylemlerdir. Bakım etiğini odağına alan bakış açısının, ötekine ve ötekinin ihtiyaçlarına kulak vermeye, anlatı biçimlerini duygulardan bağımsız bir rasyonel akıl çerçevesi ile

sınırlanamaya dair vurguları, örneğin Franke'nin (2006) geçiş dönemi adaleti uygulamalarında mahkeme salonunda kadınların tanıklık etmesi ile kadınları empatik bir dinleyicinin özen göstererek dinlemesi arasında hibrit bir sistem önermesi gibi düşünce ve uygulamaların önünü açmaktadır.

Annelik çerçevesini kullanan toplumsal hareketlerde anneliğin söylemsel düzeyde meşrulaştırıcı bir rol oynaması ve stratejik politik fayda sağlayabilmesi üzerine çalışmalar mevcuttur (Carreon & Moghadam, 2015; Mhajne & Whetstone, 2018), ancak bakım verme ve özen göstermenin aile ve hısımin ötesinde, ötekine uzandığı bir barış ya da demokrasi anlayışının gereklilikleri üzerine de düşünülmesi gerekir. Örneğin, *Globalizing Care* (Bakımı Küreselleştirme) isimli kitabında Fiona Robinson (1999) uluslararası ilişkilere bakım etiği perspektifinin kazandırılmasının önemini savunur ve Ruddick gibi özcü bir annelik politikasından ziyade ilişkisellik, dikkat verme, sorumlu olma gibi değerlerin uluslararası ilişkilerde düşüncesine faydasının altını çizer. Feminist ilişkisel ahlaki ontoloji anlayışı, ahlaki benliğimizin sorumluluk ve somut öteki ile bakım ilişkileri etrafında kurulduğunu savunur. Feminist bakım etiğine has bu anlayış, uluslararası ilişkiler için değerli bir düşünce olarak görülür (Robinson 1999: 847). Bakım etiği perspektifini içeren uluslararası ve ulusötesi bir feminist politika, özneler arası diyaloga ve aktif dinlemeye (Bickford, 1996) önem vermelidir. Annelik çerçevesini kullanan kadın hareketlerinin politik dönüşümlere katkısını yadsımamalı ancak bu dönüşümü annelikle sınırlandırmadan, ötekine özen göstermeye dair daha kapsayıcı bir perspektif geliştirebilen, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri dönüştürmeye açık bir politika olmalıdır.

Kadının doğasından dolayı bakım vermeye yatkın olduğu savının yansıma bulduğu bir diğer alan da ekofeminizm ve toplumsal cinsiyet odaklı çevre politikaları tartışmalarıdır. Bazı ekofeministler kadınların erkeklere nazaran doğaya daha yakın olduğu gibi özcü bir anlayışı benimser (King 1991). Diğerleri, eril/kültür, dişil/doğa hiyerarşisi gibi ataerkinin devamlılığını sağlayan ikili düşünce ve iktidar dinamiklerini eleştirir ve çoklu hassasiyetlere kulak veren, doğa ve kadınlar üzerindeki cinsiyetli tahakkümün eleştirisini feminist düzlemde birleştiren bir pozisyon alırlar. MacGregor'a göre bu anlamda bakım etiğinin yön verdiği ekofeminizm tartışmaları özen gösteren/bakım veren bireyin özelliklerinin kutlanmasından, özen gösteren/bakım veren aktörün bakış açısı ve deneyiminden çıkan bilginin öncelenmesine doğru yönelmiş, yani ontolojik düzlemde epistemolojik düzleme kaymıştır (MacGregor, 2006). Bugün iklim kriziyle ilgili tartışmalar nedeniyle tekrar gündeme gelen ekofeminizm, feminist siyasi bir gündeme oturtulmadıkça ve bakım verilen/özen gösterilenler çemberi genişletilmedikçe, bu anlayışın politik ve feminist dönüştürücülüğünün sınırlı olacağı söylenebilir (Curtin 1991, 71).

Örneğin, günümüzde, tüketimi sorunsallaştırmadan yaşam biçimini değiştirme, kadınların doğal yaşamını yüceleştirme, yereldeki kadın ve çevre hareketlerini sistematik politik bir bağlama oturtmadan otantik bir bilgi kaynağı olarak görme gibi düşünce ve uygulamalar, bakım etiğinin

apolitikleşmesine neden olmaktadır. MacGregor feminizmin sadece güçlenmekle ilgili değil aynı zamanda kişisel ve kitlesel düzeyde öz-değerlendirme ve dönüşümü içeren bir süreç olduğundan bahseder ve bakım ya da annelik metaforuyla çevre politikası yapan her hareketin otomatik bir biçimde feminist olarak adlandırılmasına şüpheyle yaklaşır (MacGregor, 2006). Feminist bir çevre hareketi yerel ve küresel arasındaki bağları hem teorik hem politik boyutta kurduğu ve her seviyedeki toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri ele aldığı, bakım veren ve alan arasındaki ilişkiyi de demokratikleştirdiği sürece özcü uygulamalardan uzaklaşabilir. Allison'a göre iklim değişikliği sadece çevreyi değil insan olarak kendilik anlayışımızı ve yerelde gömülü anlatılarımızı da tehdit etmektedir ve bu konuda etik içgörüler geliştirmek önemlidir (Allison, 2017: 154). Dünyadaki her türlü olumsuz süreçte olduğu gibi burada da kadınlar üzerinde daha fazla ya da farklı yükler oluşmaktadır. Bakım sorumluluklarının eşitsiz ve cinsiyetçi işbölümüne dayalı paylaşımından yoksulluğa ve enformel istihdama kadar birçok konuda toplumsal cinsiyete dayalı "özel incinebilirliklerin" görülmesi, ancak özenin odağa alınmasıyla mümkün olabilir (Allison, 2017). Tüm bunlar için de politik ve feminist bir zemin gereklidir.

Kadınların etik ve politik hayatını bakım ilişkilerine indirgemenin siyasi riskler barındırdığını düşünen MacGregor (2006) bakım verme ve özen göstermenin toplumsal ve ekolojik dönüşüme yönelik feminist bir siyasi proje için iyi bir metafor olmadığını düşünmektedir. Ekolojik krize cevaben kadının bakım veren duruşu gösterilirse kapitalizmin kadının bakım emeği üzerindeki tahakkümünün dönüştürülmesi mümkün olmayabilir. İşte bakım etisinin feminist ve politik bir düzlemde yapılandırılması bu sebeple önemlidir, bu da MacGregor'un dediği gibi radikal feminist bir eyleyen duruşunu gerektirir. Ayrıca bu konulardaki politik diyalogun kimler arasında ve nasıl şekillendiğini, feminist hareketin bu tartışmaların neresinde, nasıl temsil edildiğini ve demokratik feminist duruşun ulus-ötesi geleceğini de düşünmek gerekmektedir. Barışa ve çevreye özen göstermeye öncelik veren özenli vatandaşlık, demokratik ve toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten bir politik ideal olarak geliştirilebilir. Demokratik vatandaşlığın pratik yoluyla öğrenilmesi ve geliştirilmesi, erken yaşta itibaren sağlanacak, deney ve deneyime dayalı, demokrasi felsefesi bakış açısına sahip bir eğitim ile mümkün kılınabilir.

Özenli Vatandaşlık İçin Demokrasi Eğitimi/Pratiği

Antik çağda Platon ve Aristoteles'ten, modern çağda Kant ve Rousseau'ya ve 20. yüzyılda Dewey'e kadar birçok felsefeci, eğitimin amacının iyi vatandaşlar yetiştirmek olduğunu düşünmüştür. Özellikle Dewey'nin (1916, 1939) demokrasi ve eğitim felsefesi, günümüzde alternatif erken çocukluk eğitimi ve bakımı (EÇEB) kurumlarının çocuk-merkezli, deneye ve deneyime dayalı "yaparak öğrenme" yaklaşımlarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu görüşün arkasında, bilgi ve etik değerler edinimi ve davranışların etik değerler tarafından şekillendirilmesinin öğrenilmesinin "iyi eğitimin" yapıtaşları olduğu

ve toplumun ileri gitmesini sağladığı anlayışı vardır (Broom & Bai, 2011). Dewey'nin felsefesinde, eğitim toplumsal bir süreç olarak tahayyül edilir ve demokratik okul kültürünün “yaşam biçimi olarak demokrasi” anlayışının yansımaları olması gerektiği düşünülür (Şişman & ark., 2010). Alternatif EÇEB modellerini etkilemiş olan bir başka düşünür Vygotski'nin kültürel gelişim anlayışı, muhakeme ve müzakere yetisine sahip vatandaşların yetiştiği bir kültürün oluşturulmasının toplumların ortak sorumluluğu olduğunu imler (Griffin, 2011). Bu görüşe göre eğitimin temel amacı çocukları gelecekte demokrat vatandaşlar olmaya hazırlamak değil, demokrasinin pratikte uygulanarak öğrenilmesini sağlamaktır (Moss, 2007: 44). Moss, demokratik vatandaşlığın, eğitimin sadece sonucu olarak değil içselleştirilmiş bir parçası olarak görüldüğü bir anlayışı benimsemektedir. Bu anlayışa göre çocuklar, geleceğin vatandaşları olacaklar diye yatırım olarak görülmemeli, tersine bugünün hak sahipleri olarak kabul edilmeli ve eğitim sistemleri de bu görüşü yansıtmalıdır. Bu bakış açısına göre, ancak demokrasi EÇEB'in farklı bileşenleri tarafından uygulamaya koyulduğu takdirde demokratik eğitim mümkün olacaktır (Woodrow & Press 2007; Dahlberg & Moss, 2005; Rinaldi, 2005; Moss, 2007).

Bakım etiğine dayalı bir eğitim yaklaşımı ancak insanlar arasındaki ilişkilerin doğasına daha çok önem veren, rasyonel süreçler kadar duygusal süreçleri de etik eğitiminin odağına yerleştiren, deneyimlenen hayatın içinde yer alan ve ilişkisel durumlara odaklı bir anlayışla geliştirilebilir (Çelik, 2016). Bakım perspektifinin demokratik vatandaşlık eğitimine entegre edilmesi, eğitimcilerin, özenin felsefi temellerini dikkate almasını gerektirir. Feminist felsefe tarafından geliştirilen bir eylem olarak bakım vermek ya da özen göstermek düşüncesi (Goldstein, 1998: 259) bu anlamda önemlidir çünkü Tronto'nun (1993) vurguladığı gibi özeni bir kişisel özellik değil, ahlaki ve entelektüel boyutları olan kasti bir duruş olarak görmek, salt duygu boyutundan ziyade politik bağlamının altını çizmek gerekmektedir. Yani, “birbirimizi kucaklayalım, birbirimizi sevelim” gibi iyi niyetli ancak ekonomipolitik bağlamı irdelemeyen yaklaşımların ötesine geçen bir kavrayış gerektirmektedir (Goldstein, 1998: 259).

Vatandaşlık eğitiminde bakım etiği perspektifi pratiğe dayalı bir eğitime ihtiyaç duyduğu gibi, barış eğitiminde olduğu gibi, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri sorgulamayı da gerektirir (Bevington ve ark., 2019). Ayrıca araştırmalar müzakere ve dinlemenin merkeze alındığı pedagojilerin özellikle çocuklar üzerindeki olumlu etkisini göstermektedir. Feminist bakış açılarının inceleme pedagojisi ile bakım etiği yaklaşımını birleştirmesinin eğitimdeki faydaları bu açıdan da önemlidir (Bath, 2013). Zembylas (2010) “içerici vatandaşlık eğitiminin” bakım etiğinden temellenen ve homojenliği eleştiren bir anlayış barındırması gerektiğini söyler. Var olan formel, müfredata dayalı, dar vatandaşlık eğitimi yerine vatandaşlığa eleştirel bakış açıları sunacak, feminist, yeniden yapılandırıcı ve ulusötesi söylemlere dayanan bir vatandaşlık eğitimi anlayışına öncelik verir (Zembylas, 2010). Kişinin statüsü önemli olmaksızın, insan hakları ve ihtiyaçlarının merkeze alındığı bir eğitim biçimi, bakım alan ve veren arasındaki ilişkinin de demokratikleştirilmesini gerektirir.

Politik ve kamusal müzakere düzleminde ise özenli vatandaşlık, bakım alan ve veren arasındaki ilişkinin muhtaçlık ve hayır boyutundan, sorumluluk boyutuna taşınmasını gerektirir. Aynı zamanda ilişkinin her iki tarafında da değersizleştirilen bakım emeği ve ihtiyacı, politik diyalogun konusu olmalı ve değerli hale getirilmelidir. Tüm bunlarla birlikte, bakım emeğinin cinsiyetsiz kılınması idealine ulaşmak için çalışılmalıdır. Çocuklarla yetişkinlerin demokratik pratikler içinde bir araya gelmesine yönelik içerici, deneye ve deneyime dayalı demokrasi yaklaşımı (Moss, 2007), özenli vatandaşlığın ve toplumda sorumluluk üzerine anlamlı demokratik tartışmaların yürütüldüğü “özen gösteren demokrasinin” (Tronto, 2013) bir şartı olarak düşünülebilir. Barış, çevre ve demokrasiye özen gösteren bir vatandaşlık, toplumsal cinsiyet eşitliği ve demokrasinin her yaşta uygulanırken öğrenildiği ve geliştirildiği bir eğitim ve toplumsal öğrenme süreci ile mümkün kılınabilir.

Sonuç

Öz-bakım, kendine özen ve doğaya şefkat gibi yaşam stiline ve politik bilinçten uzak kadın dayanışmasına dayalı anlayışlar, aktif vatandaşlık ve demokrasi temelli bir feminist bakım etiği yaklaşımından uzak olduğu gibi, etik ve politik seviyede cılız kalmakta ve bakımın özel alanla ve dolayısıyla dışıl olanla ilişkilmesini pekiştirmektedirler. Feminist ve demokratik politika açısından bakım etiğinin benimsenmesinde, özcülüğe ve yerelliğe kayma, eşitsizlikleri ve bakım ilişkilerinin tahakkümü de içerdiklerini görememe ve paternalizm gibi tehlikeler mevcuttur (Tronto, 1993). Ancak bu risklerin farkında olan ve onları sorunsallaştıran, bakım ilişkilerini politik ve etik bağlamı içerisinde bir eşitlikçi ve demokratik bir vatandaşlık duruşu olarak kurgulayan görüşlerin değeri de yadsınmamalıdır. Vatandaşlık öğretisinin içine bakım etiği perspektifinin oturtulması, demokratik ve barışçıl ilişkileri ve katılımcı karar alma pratiklerini, sadece konuşmayı değil dinlemeyi öğrenmeyi, sorumluluğu, kırılgan olanın ihtiyaçlarına dikkatini vermeyi, müzakereyi ve salt insan merkezli olmayan bir etik sorgulamayı benimseyen düşünce ve uygulamaların önünü açabilir. Feminist teorinin bakım etiğine dayalı pedagojiler oluşturma ve bunu yaparken bakım emeğini tekrardan değerli ancak cinsiyetsiz kılma yolundaki çabası üzerine teorik ve ampirik düzlemde düşünmeye devam etmek, yani Kittay’ın (2019) ifadesiyle “bakıma özen göstermek” gerekmektedir.

Notlar

¹ Makalede İngilizce care ethics kavramının çevirisi olarak bakım etiği kullanılmaktadır. Care ethics kavramı felsefe literatüründe özen etiği ya da ilgi etiği olarak da çevrilmiştir. Makalede de bakım vermekle (care giving) ilişkili eylemlerden yani bakım emeğinden ziyade, bakım veren ve alan arasındaki ilişkinin etik unsurları üzerine düşünmeyi sağlayan (caring) ifadesinin çevirisi olarak özen göstermek ve buradan hareketle özen perspektifi terimi kullanılmaktadır.

² Bkz. Sander-Staudt, M. *Care Ethics*. The Internet Encyclopedia of Philosophy (<https://www.iep.ut.edu/>). Son erişim tarihi: 13.03.2020.

Kaynakça

- Ahoroni, S.B. (2017). Who Needs the Women and Peace Hypothesis? Rethinking Modes of Inquiry on Gender and Conflict in Israel/Palestine. *International Feminist Journal of Politics*, 19(3): 311-326.
- Allison, E. (2017). Toward a Feminist Care Ethic for Climate Change. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 33(2): 152-8.
- Bath, C. (2013). Conceptualising Listening to Young Children as an Ethic of Care in Early Childhood Education and Care. *Children & Society*, 27: 361-371.
- Bell, C. & O'Rourke, C. (2007). Does Feminism Need a Theory of Justice: An Introductory Essay. *International Journal of Transitional Justice*, 1(1): 23-44.
- Benhabib, S. (1987). The Generalized and the Concrete Other: The Kohlberg-Gilligan Controversy and Feminist Theory. In Benhabib S. & Cornell D. (Eds.), *Feminism as Critique: On the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*. Minneapolis: University of Minnesota Press: 77-95.
- Bergeron, S. (2001). Political Economy Discourses of Globalization and Feminist Politics. *Signs*, 26(4): 983-1006.
- Bevington, T., Kurian, N. & Cremin, H. (2019). Peace Education and Citizenship Education: Shared Critiques. İçinde, Peterson A. et al. (Eds.), *The Palgrave Handbook of Citizenship and Education*. Springer: 1-13.
- Bickford, S. (1996). *The Dissonance of Democracy: Listening, Conflict and Citizenship*. Ithaca: Cornell University Press.
- Broom, C. & Bai, H. (2011). Exploring Deweyian Experiential Learning Pedagogy as Citizenship Development. *Journal of Global Citizenship & Equity Education*, 1(1): 44-59.
- Caprioli, M. & Boyer, M.A. (2001). Gender, Violence, and International Crisis. *Journal of Conflict Resolution*, 45(4): 503-518.
- Carreon, M.E. & Moghadam, V.M. (2015). 'Resistance is Fertile': Revisiting Maternalist Frames Across Cases of Women's Mobilization. *Women's Studies International Forum*, 51: 19-30.
- Çelik, R. (2016). Bakım/Özen Etiği ve Eğitim Felsefesinde Feminizm Temelli Bir Yaklaşım. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 8(2): 73-85.
- Dahlberg, G. & Moss, P. (2005). *Ethics and Politics in Early Childhood Education*. London and New York: Routledge.
- Dewey, J. (1939). Creative Democracy - The Task Before Us. Address given at a dinner in honour of John Dewey, New York, October 20 1939. Kaynak: Philosophieuni-muenchen.de.<http://www.philosophie.uni-muenchen.de/>

studium/das_fach/warum_phil_ueberhaupt/dewey_creative_democracy.pdf. Son erişim: 21.2.2018.

- Dewey, J. (1916). *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education*. New York: MacMillan Company.
- Dietz, M. (1985). Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking. *Political Theory*, 13(1):19-37.
- Dietz, M. (1991). Hannah Arendt and Feminist Politics. In Shanley M.L. & Pateman C. (Eds.), *Feminist Interpretations of Political Theory*. Cambridge: Polity Press: 232-253.
- Elshtain, J.B. (1987). *Women and War*. New York: Basic Books.
- England, P., Budig, M. & Folbre, N. (2002). Wages of Virtue: The Relative Pay of Care Work. *Social Problems*, 49(4): 455-473.
- Engster, D. (2004). Care Ethics and Natural Law Theory: Toward an Institutional Political Theory of Caring. *Journal of Politics*, 66(1): 113-135.
- Fisher, B. & Tronto, J.C. (1990). Toward a Feminist Theory of Caring. In Abel E.K. & Nelson M. (Eds.), *Circles of Care*. Albany, NY: SUNY Press: 36-54.
- Folbre, N. (2006). Measuring Care: Gender, Empowerment and the Care Economy. *Journal of Human Development*, 7(2): 183-199.
- Franke, K.M. (2006). Gendered Subjects of Transitional Justice. *Columbia Journal of Gender and Law*, 3(15): 813-828.
- Fraser, N. (1990). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. *Social Text*, (25/26): 56-80.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Goldstein, L. S. (1998). More Than Gentle Smiles and Warm Hugs: Applying the Ethic of Care to Early Childhood Education. *Journal of Research in Childhood Education*, 12(2): 244-261
- Green, M. & Lawson, V. (2011). Recentring Care: Interrogating the Commodification of Care. *Social & Cultural Geography*, 12(6): 639-654.
- Griffin, M. (2011). Developing Deliberative Minds- Piaget, Vygotsky and the Deliberative Democratic Citizen. *Journal of Public Deliberation*, 7(1): 1-28.
- King, R.J.H. (1991). Caring about Nature: Feminist Ethics and the Environment. *Hypatia*, 6(1): 75-89.
- Kittay, E.F. (2019). Caring about Care. *Philosophy East and West*, 69(3): 856-863.

- Kittay, E.F. (2001). "From Welfare to a Public Ethic of Care." In Hirschmann N., and Liebert U. (Eds.), *Women & Welfare: Theory and Practice in the United States and Europe*. New Jersey: Rutgers University Press: 38-65.
- Knijin, T. & Kremer, M. (1997). Gender and the Caring Dimension of Welfare States: Toward Inclusive Citizenship. *Social Politics*, 4(3): 328-361.
- Lanoix, M. (2007). Feminist Interventions in Democratic Theory: The Citizen in Question. *Hypatia*, 22(4): 113-129.
- Lawson, V. (2007). Geographies of Care and Responsibility. *Annals of the Association of American Geographers*, 97(1): 1-11.
- MacGregor, S. (2006). *Beyond Mothering Earth: Ecological Citizenship and the Politics of Care*. Vancouver, Canada: University of British Columbia Press.
- Mhajne, A. & Whetstone, C. (2018). The Use of Political Motherhood in Egypt's Arab Spring Uprising and Aftermath. *International Feminist Journal of Politics*, 20(1): 54-68.
- Moss, P. (2007). Bringing Politics into the Nursery: Early Childhood Education as a Democratic Practice. *European Early Childhood Education Research Journal*, 15(1): 5-20.
- Mouffe, C. (1992). Feminism, Citizenship and Radical Democratic Politics. In J. Butler and J. W. Scott (Eds.), *Feminists Theorize the Political*. New York: Routledge: 369-84.
- Nelson, J.A., England, P. (2002). Feminist Philosophies of Love and Work. *Hypatia*, 17(2): 1-18.
- Noddings, N. (1984). *Caring, a Feminine Approach to Ethics & Moral Education*. California: University of California Press.
- Porter, E. (2000). Creating Dialogical Spaces in Northern Ireland. *International Feminist Journal of Politics*, 2(2): 163-184.
- Raghuram, P. (2016). Locating Care Ethics Beyond the Global North. *ACME: An International Journal for Critical Geographies*, 15(3): 511-533.
- Rinaldi, C. (2005). *In Dialogue with Reggio Emilia, Listening, Researching and Learning*. London and New York: Routledge.
- Robinson, F. (1999). *Globalizing Care: Ethics, Feminist Theory, and International Relations*. Boulder, CO: Westview Press.
- Ruddick, S. (1989). *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. New York: Beacon Press.

- Schouten, G. (2017). Citizenship, Reciprocity, and the Gender Division of Labor: A Stability Argument for Gender Egalitarian Political Interventions. *Politics, Philosophy & Economics*, 16(2): 174-209.
- Sevenhuijsen, S. (1998). *Citizenship and the Ethics of Care Feminist Considerations on Justice, Morality, and Politics*. London and New York: Routledge.
- Şişman, M., Güleş, H. & Dönmez, A. (2010). Demokratik Bir Okul Kültürü İçin Yeterlilikler Çerçevesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1): 167-182.
- Tronto, J.C. (2017). There is an Alternative: Homines Curans and the Limits of Neoliberalism. *International Journal of Care and Caring*, 1(1): 27-43.
- Tronto, J.C. (2013). *Caring Democracy: Markets, Equality and Justice*. New York, NY: NYU Press.
- Tronto, J.C. (2002). The Nanny Question in Feminism. *Hypatia*, 17(2): 34-51.
- Tronto, J.C. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Woodrow, C. & Press, F. (2007). (Re) Positioning the Child in the Policy/Politics of Early Childhood. *Educational Philosophy and Theory*, 39(3): 223-336.
- Young, I.M. (1987). Impartiality and the Civic Public: Some Implications of Feminist Critiques of Moral and Political Theory. In Benhabib, S. and Cornell, D. eds. *Feminism as Critique: On the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies* (pp. 57-76). Cambridge: Polity Press.
- Young, Iris M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Zembylas, M. (2010). The Ethic of Care in Globalized Societies: Implications for Citizenship Education. *Ethics and Education*, 5(3): 233-245.